

Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatának kérdéséhez

A Kalauz példája

HORVÁTH Csaba Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, posztdoktor kutató
ORCID 0000-0003-2016-9068

Supplements to the Question of How Péter Pázmány Used the Bible. The Example of the Guide

Abstract | The paper is organically intertwined with the preliminary work of the volume of notes on the critical edition series of the *Guide to the Divine Truth*. The novelty of the research lies in the extraction of data, verification of that data, and the organization of all the biblical references of PÁZMÁNY'S masterwork. The first part of the study contextualizes the theological-hermeneutic questions of Pázmány's age, as well as the religious polemics concerning the interpretation of the *Scripture*. In the next part, different, characteristic techniques of applying the biblical text in the three most significant corpora of the oeuvre of Pázmány are highlighted: the *Prayer Book* (forces of text-shaping), the *Sermons* (exemplum) and the *Guide* (argumentum). The backbone of the paper is provided by the quantitative and qualitative analysis of the biblical references and quotations included in the Guide as well as the question of which exact edition of the *Bible* Pázmány could have been working from, or whether he might have known the whole text of the *Bible* by heart.

Keywords | Péter Pázmány, Guide, Bible, controversialist theology, ecclesiology

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Kutatásom szervesen kapcsolódik a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Pázmány-munkacsoportjának tevékenységéhez, a kritikaikiadás-sorozat *Isteni igazságra vezérlő kalauzra* vonatkozó kötetének előmunkálataihoz.¹ Pázmány fő műve a kritikai kiadás előrehaladtával egyre inkább a kutató érdeklődés homlokterébe került, 2016-ban konferenciát és ennek nyomán tanulmánykötetet szenteltek neki.² Hargittay Emil írta 2009-ben: „Az írói módszer talán legfontosabb sajátosságának felismerése és nyomon követése lényeges szakmai kérdés, és ennek feltárása és megvilágítása a kritikai kiadás feladata.”³ Ennek szellemében a *Kalauz* harmadik, 1637. évi kiadásában elemeztem Pázmány bibliahasználatát különféle aspektusokban; szándékom szerint kvantitatív módon kívántam kritika alá vetni a korábbi évtizedek Pázmány-kutatóinak – többnyire igaznak vélt, ugyanakkor ténszerűen nem vagy csak gyengén igazolt – megállapításait Pázmány e korpuszának bibliahasználatát tekintetében. A tudomány számára nem csupán az új és látványos eredményeket felvonultató kutatások a fontosak, hanem a korábbi rész kutatásokat összhangba hozó és egyes kérdéseket „végérvényesen” lezáró vizsgálatok is méltánylandók lehetnek. Vizsgálódásom annyiban újszerű, hogy egy tetemes mennyiségű bibliai hivatkozással és idézettel dolgozó szövegbázis viszonylatában a teljesség igényével rendszereztem és interpretáltam Pázmány bibliai szöveghasználatát. Jelen tanulmányban a kutatás kontextusát és eredményeit kívánom bemutatni, a vizsgálódás módszertani kérdéseiről a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2022-es konferenciakötetében írok. Pázmány antik, középkori és kortárs forrásbázisát és idézéstechnikáját már többen elemezték,⁴ jelen kutatás kizárólag a bibliahasználat felé orientálódik; a pázmányi hivatkozástechnika és forrás-használat tekintetében a kritikaikiadás-sorozat már megjelent kötetének kútfőkkel és a bibliai könyvekkel foglalkozó fejezetei e tekintetben útmutatóként szolgálhatnak.

1. A Szentírás szövege és annak értelmezése mint polemikus irodalmi téma a 16–17. században

A Biblia az emberi kultúra legfontosabb írott dokumentuma.⁵ Keletkezését, értelmezését mind a mai napig hittani és filológiai viták övezik. Nem volt ez máshogy a reformá-

1 HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újrajrása* (Budapest: Universitas Kiadó, 2019), 221.

2 MACZÁK Ibolya, szerk., *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

3 HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, *Historia litteraria* 25 (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 12.

4 Nicolaus ÖRY, *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae* (Chieri: „Diamma del S. Cuore”, 1952), 96–104; PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható egyházáról*: *Diatriba theologica, Pázmány első latin munkája*, kiad. ÖRY Miklós (Eisenstadt: Prugg Verlag, 1975), 26–28; BITSKEY Isrván, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, *Humanizmus és reformáció* 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 55; HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 24–26.

5 KÖPECZI Béla, „A Biblia a magyar művelődés történetében”, *Confessio* 12, 4. sz. (1988): 11–12.

ció időszakában sem, így a *Kalauz*ból sem maradhattak ki a protestáns bibliaértelmezések cáfolatai (III. könyv, XII. rész),⁶ mivel – Pázmány értelmezése szerint – minden eretnokség és távtan a *Szentírás* hamis értelmezéséből következik. A *Biblia* „megvesztegetésének” négy módját különbözteti meg: 1. némely bibliai könyvek – ezek leginkább a deuterokanonikus, görög nyelvű betétekkel ellátott ószövetségi szövegek (*Tóbiás*, *Judit*, *Báruk könyve*, a *Bölcsesség könyve*, *Sirák fia könyve* és a *Makkabeusok két könyve*) – elhagyása; 2. egyes bibliai könyvek (*Eszter könyvének* legendaszerű kiegészítései, *Dániel könyvéből* Azarja imája és a 3 ifjú éneke,⁷ Zsuzsanna és a vének,⁸ valamint Bél és a sárkány története⁹) megcsonkítása; 3. hozzátoldás; 4. az előző ponttal összefüggésben az egyes szentírási helyeknek a rossz fordítás miatti hamis magyarázata.¹⁰ (A kanonikus–deuterokanonikus megkülönböztetés Sziénai Sixtus nevéhez köthető, aki 1566-ban megjelent szintézisében összefoglalja és alátámasztja a Trentói Zsinat bibliafilológiai álláspontját, az ószövetségi könyvek kanonizálásának történetét.)¹¹ A „*Szentírás* hamis értelmezésének” pedig természetesen ekkleziológiai okai vannak: a *Bibliát* az Anyaszentegyház állította össze az egyházatyák – különösen Szent Jeromos – munkája nyomán, annak értelmezése pedig a mindenkori Tanítóhivatal illetékessége, attól eltérni nem lehet. Ezzel szemben a protestáns hitújítók azzal érvelnek, hogy Isten szava, a „könyvek könyve” közkinccs, és a sola Scriptura lutheri elvével tagadják az egyházi hierarchiát és autoritást, az intézményes írásértelmezést és a szenthagyomány számtalan elemét. Nem fogadják ez azt, hogy a „hit hallásból vagyon”,¹² hanem – Kecskeméti Gábor szavaival – a „mediáló *Bibliáról*”¹³ szóló tanításukat végérvényesen fenntartják, ugyanis – úgy gondolják – a *Szentírás* szövegének tartalma és pontos értése elegendő az üdvözüléshez, még akkor is, ha nem tartalmazza mindazt, ami az apostolok, később az egyházatyák által tudott volt, de a szent könyvek nem tartalmazzák. Éppen emiatt Pázmány kitüntetett figyelmet szánt ennek a kérdéskörnek, ugyanis természetesen belátta: minden további vitatkozás megszűnne és lényegtelenné válna, ha a *Biblia* és az Anyaszentegyház, a bibliikum és az ekkleziológia tekintetében újra egység len-

6 PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Isteni Igazságra-vezelő kalavz, mellyet írt és most sok helyen jobbitván ki-bocsátott cardinal Pazmany Peter esztergami ersek* (Pozsony: 1637), 319–384, RMNy 1697.

7 Dán 3,24–90

8 Dán 13

9 Dán 14

10 P. VÁSÁRHELYI Judit, „Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításokról”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2, 292–301 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001), 292.

11 SIXTUS Senensis, *Bibliotheca sancta ex praecipuis Catholicae Ecclesiae auctoribus collecta* (Venezia: 1566).

12 Róm 10,17

13 KECSKEMÉTI Gábor, „Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem”, in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János és TASI Réka, 43–66 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tan-szék, 2005), 57.

ne a különféle hitvallásokat valló és a *Szentírást* különféleképpen értelmező felekezettek között.¹⁴

Mindez természetesen mind a nemzetközi, mind a hazai térfélen hitvitákat eredményezett. 1626-ban, Káldi György bibliafordításával egy évben, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása¹⁵ után két évvel¹⁶ jelent meg Pázmány egyik legfontosabb vitairata *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két könyvecskék* címmel.¹⁷ Ennek első részében a *Biblia* protestáns használatával és értelmezésével szemben két fő logikai érvet hangsúlyoz. Egyrészt megvilágítja, hogy szerinte a protestánsok fordítva gondolkodnak: nem a szent zsinatok és az egyházatyák nyomán ítélik meg a szent szövegek kánoni mivoltát, hanem a saját maguk által felállított kritériumrendszer, a protokanonikus bibliai kánon és egyes bibliai részek alapján kárhozzatják a zsinatokat és az egyházatyákat.¹⁸ Másrészt Pázmány kiemeli, hogy természetesen az egyházatyák sem tévedhetetlenek, ugyanakkor az ő tanításukkal alátámasztható, mit tanított korukban az Anyaszentegyház a *Bibliáról* (vagy bármely más teológiai kérdéstről).¹⁹ Azért kellett külön kiemelni Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítását, mivel Pázmány e munkájában elsősorban Kálvin ellen tusakodik, protestáns hivatkozásai zömében az *Institutió*ból vannak. Mivel e munkája a *Kalauz* második kiadása (1623)²⁰ után jelent meg, feltételezhetnénk, hogy annak szövegét, esetleg korábbi munkáit kompilálta bele, azonban teljesen új művet alkotott.²¹ A bizonyítás elsőrendű eszköze számára az argumentációs során természetesen a *Biblia* szövege volt.²²

Pécsváradi Péter 1629-es válaszára²³ Pázmány „Sallai István” álnév alatt a következő évben viszontválaszt publikált. Ebben kijelenti, hogy a katolikusok soha nem tiltották a *Biblia* népnyelvre fordítását, azonban két dolgot megjegyez: „1. Hogy efféle fordítás, nem oly szükséges, hogy a’ nélkül el nem lehetne az *Ecclesia*. [...] elég a’ Keresztység épületire, hogy Püspökök, és Doktorok-által, a’ Hitnek tudománya, és a’ Sz. Írás, hirdettetnék. 2. Hogy a’ közönséges nyelvre-való fordítások-közzül, egy sincs oly bizonyos, hogy abban fogyatkozás, és csalatkozás nem lehetne. Mert efféle fordítások tekéletessége, csak nem azon fundáltatik, hogy a’ ki fordította, sem tudatlanságból, sem gonoszságból hamissan nem fordította.”²⁴ Ugyanígy kiemeli azt is, hogy az igehirdetés,

14 HARGITTAY Emil, „Pázmány Péter a *Szentírásról* és az Anyaszentegyházról”, in HELTAI és TASI, „*Tenger az igaz hitről...*”, 79–92, 80.

15 RMNy 1308.

16 HARGITTAY, *Pázmány írói módszere...*, 130.

17 Pázmány e polemikus munkáját legújabban kontextualizálta: AJKAY Alinka, „Pázmány Péter vitairatai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 1. sz. (2022): 3–30, 16–17.

18 PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. Írásról es az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* (Bécs: Gelbhar, 1626), 29–32, RMNy 1355.

19 Uo., 44.

20 RMNy 1293.

21 HARGITTAY, „Pázmány Péter a *Szentírásról...*”, 82.

22 GYŐRI Levente, „Pázmány vitamódszere a *Két rövid könyvecskékben*”, in HARGITTAY, *Pázmány Péter és kora...*, 261–273, 262.

23 RMNy 1427.

24 SALLAI István [PÁZMÁNY Péter], *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása...* (Pozsony: 1630), 49, RMNy 1485.

prédikálás minden esetben nemzeti nyelven folyt: „De a’ Predikállást és oktatást, soha oly nyelven nem nyújtotta a’ Romai *Ecclesia*, mellyet a’ Halgatók nem értettek-vólna.”²⁵

Pázmány mindvégig figyelemmel követte a magyar nyelvű protestáns bibliafordítások ügyét, így a Károlyi-féle fordítás Szenci Molnár-féle 1612. évi kiadását is.²⁶ Mindmáig problematikus, hogy a különféle bibliafordítások és kiadások mennyiben követik az eredeti héber és görög szöveget, mennyire ezek valamelyik latin fordítást vagy a *Vulgátát*. A magyar fordítók segédeszközei tulajdonképpen nem az eredeti héber nyelvű szövegek, szövegkiadások voltak, hanem ezek magas színvonalú, ezekhez betű szerint kötődő latin fordításai. Már a vizsolyi biblia előtt is ezekből dolgoztak az eremista fordítók, Károlyiékra Paul Eber wittenbergi hébertanár hatott a leginkább, aki bevezette hallgatóit a rabbinikus irodalomba is.²⁷ Ezek a filológiai vizsgálatok természetesen nagyon fontos bibliafilológiai kérdések, azonban a fókusz elvonják a Pázmány által is pontosan látott végső komponensről.²⁸ Természetesen számos ponton kritikával illette a fordítók módszertanát és forráskritikai elveit, azonban a fő probléma számára mindvégig ekkleziológiai természetű maradt. Végső soron azonban a két lehetséges vizsgálati elv összemosisodik: mivel a protestánsok nem a jeromoszi tradíciót követik, hanem az eredeti, ókori nyelvű iratokat tekintik elsődlegesnek, fordításuk nem lehet hiteles.²⁹

Nemcsak önálló polemikus művek, hanem terjedelmesebb alkotások egyes elemei, részei is konstruálhatnak hitvitát;³⁰ ilyen volt Káldi György 1626-os bibliafordításának függelékébe illesztett *Oktató intése* is, melyre Dengelegi Péter erdélyi református esperes felelt,³¹ a polémiát legutóbb Koncz Attila elemezte.³² Az *Oktató intése*-ből tudjuk, hogy Károlyi Gáspár az ő vizsolyi bibliája előszavában olvasható *Vulgáta*-kritikáját Kálvintól és a lutheránus Martinus Chemnitiustól vette, aki vitairatot publikált a Trentói Zsinat határozatai ellen;³³ művének a templomi énekekre vonatkozó része már 1588-ban megjelent Bártfán Horváth Gergely fordításában.³⁴ Károlyi a saját fordításában nemcsak a Chemnitiustól kifogásolt locusokat vette át, hanem argumentációjában is jelentős hatást gyakorolt rá.³⁵ Károlyi fordításával és Szenci Molnár Albert további bib-

25 Uo., 50.

26 RMNy 1037; HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, 165–166.

27 DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 61, 66.

28 P. VÁSÁRHELYI Judit, „Káldi György: *Oktató intése*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105, 5–6. sz. (2001): 623–637, 625.

29 P. VÁSÁRHELYI, „Pázmány véleménye...”, 294.

30 P. VÁSÁRHELYI Judit, „A vizsolyi biblia előljáróbeszéde mint vitairat”, in HELTAI és TASI, *Tenger az igaz hitrül...*, 33–41, 40–41.

31 RMNy 1467.

32 KONCZ Attila, „Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita?: Káldi György és Dengelegi Péter polémiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 5–6. sz. (2000): 669–694.

33 Martinus CHEMNITZ, *Examini Concilii Tridentini...*, 4 vol. (Frankfurt am Main: Feyerabend, 1574).

34 RMNy 603.

35 P. VÁSÁRHELYI, „A vizsolyi biblia előljáróbeszéde...”, 36–37.

liakiadásával a helvét irányú reformáció évszázadokra elkötelezte magát a héberen alapuló magyar *Bibliával*.³⁶

2. Pázmány bibliahasználata különféle műfajú műveiben

A Pázmány-életmű három legszignifikánsabb korpuszában, az *Imádságos könyvben*, a *Prédikációkban* és a *Kalauzban* a *Szentírás* szövegének három különféle, alapvetően intenció- és műfajspecifikus alkalmazástechnikájára lehetünk figyelmesek. Pázmányt e műveiből a spirituális ember, a tanító és az apologeta hármasszerepében ismerhetjük meg.

Az *Imádságos könyvet* a kritikai kiadás szövege és jegyzetapparátusa alapján vizsgáltam, melynek szerkesztői – Holl Béla kutatásai nyomán³⁷ – kimutatták a bibliai szövegek mellett a különféle liturgikus segédkönyvek (breviáriumok, misekönyvek, perikópás könyvek, zsoltáros- és énekeskönyvek stb.) hatását az *Imádságos könyv* szövegére.³⁸ Ugyanakkor – mint ezt a liturgiátörténeti kutatásokból tudhatjuk – minden ilyen szövegnek alapja szintén a leggyakrabban egy bibliai textus³⁹ vagy ahhoz kapcsolódó egyházatyái kommentár, ritkább esetben valamely patrisztikus szerző más – általában kontroverztheológiai témájú – művének, levelének szövege. A kilencedik rész – amely a gyónás és áldozás előtti és utáni imádságokat és oktatásokat, valamint egy lelki tükröt tartalmaz⁴⁰ – vizsgálata során 54 bibliai hivatkozással találkozhatunk, szó szerinti idézet ezek közül mindössze 7, a többi utalás vagy konkordancia. (Megjegyzendő, hogy az 1631. évi kiadást megelőző edíciókban több szó szerinti bibliai idézet szerepelt, ezeket a jegyzetapparátus a megfelelő helyen hozza.)⁴¹ A *Szentírás* magyar nyelvű szövege az *Imádságos könyvben* nem csupán forrás vagy intertextuális szövegelem. Ezek a fogalmak talán irodalomtudományi szempontból helyénvalók, mégsem fejezik ki teljes egészében a spirituális értelmet és jelentőséget. A *Biblia* nyelve itt nyelvi konstruktőr:⁴² az imádkozás nemzeti és a *Biblia* szent nyelve a fohászok gyakorlásában egyé válik.

36 DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 70.

37 HOLL Béla, „Pázmány az Ige szolgálatában”, *Szolgalat* 1, 2. sz. (1969): 47–70, 62.

38 BOGÁR Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyve* és a *Biblia*”, in *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 3, 45–55 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012), 49.

39 STANCO Attila, „A *Biblia* mint a liturgikus szövegek forrása”, *Praeconia* 3 (2008): 163–175.

40 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv, 1631*, kiad. Sz. BAJÁKI Rita és HARGITTAY Emil, Pázmány Péter művei 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 204–258.

41 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv, 1631: Jegyzetek*, szerk. Sz. BAJÁKI Rita és BOGÁR Judit, Pázmány Péter művei 6 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps, 2013), 263; BOGÁR Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyvének* forrásai”, in *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 6, 61–71 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006), 62.

42 HARGITTAY Emil, „A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben”, in *A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.*

Más a helyzet a *Prédikációs könyv* bibliahasználatával. Mint ezt már többen helyesen megállapították: Pázmány alapvetően szabadon használja forrásanyagát, legyen szó akár a *Szentírásról*, akár más kútfők alkalmazásáról; ugyanakkor azokat pontosan idézi.⁴³ A prédikációkban a legtöbbször szó szerinti fordítással találkozhatunk: a perikópák szövege esetében természetesen a betű szerinti értelem visszaadása a cél, ezzel tulajdonképpen a középkori tradíciót követi,⁴⁴ alapvetően nem filológiai, hanem dogmatikai kérdés volt a betű szerinti vagy értelem szerinti fordítás.⁴⁵ Tematikus szerzőiben a latin nyelvű citátumok, bármely forrásból is táplálkoznak, elhagyhatók, ugyanis minden esetben magyar – tartalmi vagy szó szerinti – megfelelés is szerepel a szövegben.⁴⁶ Ezért mondhatjuk, hogy Pázmány posztillája tulajdonképpen magyar nyelvű könyv. A prédikációirodalom szerzői intenciói, felekezeti és tanításbeli haszna, funkciói közismertek.⁴⁷ Szűrőpróbaszerűen kiválasztva a vízkereszt utáni negyedik vasárnapra szánt prédikációjában⁴⁸ 33 bibliai idézet található, ezek közül 29 szó szerinti fordításnak, 4 magyarázatnak tekinthető. Ez a kiválasztott prédikáció is bizonyítja Bitskey István állítását: „A magyar fordítások részint szó szerinti átültetések, részint átdolgozások. Pázmány fő szempontja az, hogy a beszéd egészébe jól illeszkedjenek, zökkenőmentesen simuljanak az idézett szerzők szavai.”⁴⁹ Mindezt végérvényesen azonban csak a *Prédikációs könyv* összes bibliai citátumának visszaellenőrzésekor, a kritikai kiadás készítésekor tudjuk majd igazolni. (Noha Bitskey csak a marginálisan szereplő bibliai hivatkozásokat lajstromozta, a főszövegben szereplőket nem, Büky Béla,⁵⁰ majd Bán Izabella is hasonló következtetésre jutott.⁵¹) A *Prédikációs könyv* szövegébe – több más prédikációs segédkönyvhöz hasonlóan⁵² – a bibliai citátum mint

3 köt., szerk. MONOK István et al. (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998), 2:731–742, 731.

43 BÀN Izabella, „Pázmány bűnbánati zsoltárai a prédikációk tükrében”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 31–34 (Vác: Mondat, 2013), 33; BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 56; BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyvének* forrásai”, 64; HOLL Béla, „Anyanyelvünk, imádságunk...”, *Vigilia* 22, 1–7. sz. (1957): 23–28, 26; LUKÁCSI Sándor, „Pázmány fordítói elvei és gyakorlata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 1. sz. (1990): 1–20, 12.

44 Uo., 19; TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 273. DOI: 10.1556/9789634540991

45 LUKÁCSI, „Pázmány fordítói elvei...”, 18.

46 BÜKY Béla, „Milyen magyar bibliát használt Pázmány Péter?”, *Vigilia* 46, 2. sz. (1981): 81–84, 81.

47 HORVÁTH Csaba Péter, „Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében”, in *Filológia és irodalom: Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és Irodalom című konferencián elhangzott előadásokból*, szerk. TOMPA Zsófia, Pázmány irodalmi műhely: Opuscula litteraria 4, 17–40 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013), 17.

48 PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliumokból predikációk...* (Pozsony: 1636), 277–287, RMNY 1659.

49 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 56.

50 BÜKY, „Milyen magyar bibliát...?”, 84.

51 BÀN, „Pázmány bűnbánati zsoltárai...”, 33.

52 Uo., 102; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas, 1998), 82; TÜSKÉS Gábor, „Az exemplum a 16–17. századi áhítati irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1–2. sz. (1992): 133–150, 149–150.

exemplum, példa épül be. Ez nem véletlen, hiszen az igehirdető a hallgatóság értelmére kíván hatni, és gyakorlati hasznot: erkölcsi nemesülést és hitbéli elmélyedést vár el.⁵³

Megint más idézéstechnikával dolgozik a *Kalauz*. Míg az *Imádságos és Prédikációs könyv* alapvetően magyar nyelvű műnek tekinthető, a *Kalauz* jellemzően kétnyelvű: magyar nyelven írt könyv számos, magyarra le nem fordított latin nyelvű szövegbetétel. Pázmány főművében az idézett szövegek a gondolatmenet alátámasztására érvként szolgálnak. A bibliai citátumok itt tehát argumentum, Bitskey István szavaival „tartalmat hordozó, a műalkotás-jelleggel összeegyeztethető”⁵⁴ funkcióban szerepelnek.

Következésképp megállapíthatjuk, hogy az *Imádságos könyv*ben a *Biblia* szövege eredendően textualizáló nyelvként, a prédikációkban exemplumként, a vitairatokban, így a *Kalauz*ban is – az Egyház autoritásának hangsúlyozása mellett – argumentumként funkcionál.

3. Pázmány Kalauz-béli bibliai citátumainak és hivatkozásainak kvantitatív és textológiai elemzése

A teljes *Kalauz*ban összesen 4498 bibliai hivatkozás található; az idézetbokrokat locusokra fragmentáltam. Ezek a locusjelölések elsősorban a margón szerepelnek, ugyanakkor számos esetben a főszövegbe is illeszkednek. Ebben a számban nem szerepelnek azok a bibliai helyek, amelyeket nem Pázmány hivatkozta saját szövegében, hanem az általa idézett munkák valamelyikében szerepelnek, viszont a nyomtatásban utaltak ezekre a konkordanciákra. Ilyen például egy Clairvaux-i Szent Bernát *De diligendo Deo* című művére való hivatkozás, melyben a ciszterci szerzetes *Izajás könyvét* értelmezi; ez csak a szövegtörzsből derül ki, formailag ezek a bibliai locusok ugyanúgy mutatnak, mint a „sima” szentírási igehelyek „*Isai. 26. v. 7.*”⁵⁵. Ezeknek az átvett, másodlagos hivatkozásoknak száma egyébként a mű egészében hivatkozott bibliai citátumokhoz képest elhanyagolható. Pázmánynak vannak sokszor idézett, „kedvenc” szöveghelyei. Az 1Tim 3,15 vers, melyben a „*Columna et firmamentum veritatis* – igazság oszlopa és erős támasza” Istenre mint ítélő bíróra vonatkoztatott textus szerepel, tizennégyszer fordul elő a *Kalauz*ban.⁵⁶

A mi szempontunkból az a szám szerint 887 bibliai idézet és a hozzájuk kapcsolódó locusmegjelölés az érdekes, amely az összes általunk vizsgált bibliai hely közel egyötödét teszi ki. A *Kalauz* idézetei – Pázmány más műveihez hasonlóan – tipográfiailag elkülönülnek, kurzívval vannak szedve az egész műben, ugyanakkor a *Prédikációs könyv*vel ellentétben a szövegegységből nem kivonhatóak, hanem az argumentációs szerves egységébe illeszkednek, kihagyásukkal értelemvesztés következne be, az

53 HORVÁTH Csaba Péter, „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?”, in AJKAY és BAJÁKI, *Pázmány nyomában...*, 183–191, 189–190.

54 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 57.

55 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 30.

56 Uo., 130, 336, 349, 505, 631, 646, 650 (kétszer), 654, 658, 661, 666, 679, 1004.

érvelés logikai sora megszakadna. Ebből is látszik, hogy a *Kalauz* latinul is értő közönség számára íródott. Összesen 34 magyar nyelvű bibliai idézettel találkozhatunk a *Kalauzban*, ami az összes bibliai idézet közel 3,5%-a. A magyar nyelvű bibliai idézetek általában közismert helyekről és egy Malakiás- és egy Zakariás-prófécia kivételével az *Újszövetségből* származnak.⁵⁷

A 853 latin nyelvű bibliai citátumból 111-et szó szerint fordít Pázmány, ez 13%-os részesedést jelent, 60-at pedig tartalmilag fordít, értelmez, ez 7%-os arányt képvisel. Összesen tehát Pázmánynál a bibliai idézetek közel 20%-ában tapasztalhatunk valamiféle fordítói szándékot, a fennmaradó 682 esetben (80%) a leggyakrabban sem szó szerinti fordítással, sem tartalmi idézéssel nem találkozunk. Mindemellett azonban a tágabb kontextualizálásra vagy éppen az aktuális mondanivaló alátámasztására szolgáló idézethalmazással igen. Külön érdemes megjegyezni, hogy az idézetbokok esetében sosem fordít Pázmány szó szerint. A fordított ígeszakaszok esetében maga a fordítás állhat a latin nyelvű idézet előtt, után, sőt azt akár közre is foglalhatja, amint azt a szöveg értelme megköveteli.

A szakirodalom már helyesen megállapította Pázmány munkamódszerével kapcsolatban, hogy idézetei pontosak, locusmegjelölései csak néhány esetben tévesek. Amennyiben az ígehelyek tévesek, általában nyomdahibának tetelezhetők,⁵⁸ a kritikai kiadás eddig megjelent kötetekben szintén erre a megállapításra jutottunk. Gyakori eset azonban, hogy egy-egy hosszabb idézetenél csak a kezdő versszámot határozza meg.⁵⁹ Pázmány idézéstechnikája szempontjából a következő megállapításokat tehetjük: a legtöbbször szó szerint idézi a *Bibliát*, és pontos locusmegjelölést köt idézetéhez a margóra vagy a főszövegbe. Előfordul azonban, hogy nem teljes bibliai verset vagy verseket idéz, hanem egy versen belül több szót vagy szókapcsolatot kihagy, majd az így kapott kivonatot fordítja, értelmezi magyar nyelven, például a Bölcs 14,11 esetében: „a' Teremtett-állatok egér-fogó kelepczék a' balgatagoknak: *Factae sunt in muscipulam pedibus insipientium*.”⁶⁰ A *Vulgatában* azonban így szól a Pázmány által idézett rész egy tagmondattal kiegészítve: „factae sunt, et in tentationem animabus hominum, et in muscipulam pedibus insipientium”,⁶¹ azaz Káldi György fordítása szerint: „az Isten teremtett-állati gyűlölséggé löttek, és az emberek lelkeinek kísértetivé, és az esztelenek lábainak törivé.”⁶² (Ebből lett az „egérfogó kelepce”.) Pázmány gyakorta a ragozást, a névmások ragozott alakjait vagy a szósortrendet felcseréli, ahogyan azt a magyar nyelvű gondolatmenet megkívánja, például: „*Dániel* azt mondá *Bóldisar* Királynak; hogy, *Deus habet flatum tuum in manu sua*, Isten kezében vagyon az ő lélekzete.”⁶³

57 Uo., 899, 1023.

58 BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyve*...”, 47.

59 BOGÁR, „Pázmány *Imádságos könyvének* forrásai”, 64.

60 PÁZMÁNY, *Hodoegus*..., 9.

61 Michael TWEEDALE, ed., *Biblia sacra juxta Vulgatam Clementinam* (London: Baronius Press, 2006), 744.

62 KÁLDI György, ford., *Szent Biblia* (Bécs: 1626), 606, RMNy 1352.

63 PÁZMÁNY, *Hodoegus*..., 31.

Nem zárhatjuk ki, sőt – a korábbi kutatások eredményei alapján⁶⁴ – valószínűsítjük, hogy Pázmány használt akár saját kéziratos vagy nyomtatott segédkönyveket munkája során, bibliai konkordanciát bizonyosan,⁶⁵ mert máskülönben elképzelhetetlen lenne bibliai idézeteinek, utalásainak pontos szentírási lokalizálása. Bizonyítottnak tekinthetjük azt a Pázmány-irodalomban már meggyökerezett állítást is, miszerint Pázmány a kontextusnak megfelelően saját maga fordította bibliai idézeteit,⁶⁶ korábbi kéziratos vagy nyomtatott részleges vagy teljes bibliafordítást nem használt fel, így Káldi Györgyét sem. Pázmány itt is a jeromos fordítói hagyományt követi: az egyházatya szerint az a jó fordító, aki az értelmi hűség elsőségét figyelembe véve munkáját a jó stílus esztétikai követelményeivel és a nyelvi sajátosságok tiszteletben tartásával ötvözi.⁶⁷

A bibliai szövegek szabad fordítása nem csupán Pázmány sajátja: kora újkori szerzőink alapos és mély bibliaismeretről tesznek tanúbizonyságot, annak szövegét jól ismerték, így ezt az eljárást természetesnek is tarthatjuk.⁶⁸ Kutatásaim során táblázatokba rendeztem mindazokat a locusokat, amelyek a *Prédikációs könyvben* és a *Kalauzban* is idézzel és annak magyar fordításával szerepelnek: ezek közül egyik sem azonos. Az 1269. tétel esetében a Sir 10,15-öt „*Initium omnes peccati est Superbia*; [...] minden vétkek eredeti a' Kevélység”⁶⁹ ugyanazon latin idézet mellett a *Prédikációs könyvben* így fordítja: „a' Kevélység kút-feje, és eredete minden bűnnek”⁷⁰ Hasonlóképpen a 3388. tétel esetében az Oz 11,4-et így fordítja: „noha a' mí nyakunkban az iga, de ő viseli: *Ero eis, quasi exaltans jugum super maxillas*.”⁷¹ A *Prédikációs könyvben* ez – sokkal inkább a Pázmánytól már megszokott fordítástechnikával – így hangzik: „En, ugy-mond, fel-emelem, és fen-tartom az Igát, hogy ennek nehezsége nyakadat meg ne nyomja.”⁷² Ugyan-így egy művön belül sem ugyanúgy fordítja az egyes igehelyeket: „Isten segítségéből, mindent meg-cselekedhetünk: *Omnia possum in eo qui me confortat*.”⁷³ – írja egy helyütt Pázmány a *Kalauzban*, majd egy későbbi szöveghelyen így fordítja a Fil 4,13-at: „Minde-eket meg-cselekedhetik, annak erejével a' ki ötet vastagíttya.”⁷⁴ Ugyanerre a következtetésre jutott korábban Bán Izabella is a hét bűnbánati zsoltár magyar nyelvre ültetett szövegével kapcsolatban az *Imádságos könyv* és a *Prédikációs könyv* idézeteinek összeha-

64 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 60–61; BOGÁR, „Pázmány *Imádságos könyvének* forrásai”, 69–70; RAJHONA Flóra, „Pázmány Péter prédikációinak forrásairól”, in HARGITTAY, *Textológia és forráskritika...*, 113–124, 121.

65 SÍK Sándor: *Pázmány az ember és az író* (Budapest: Szent István Társulat, 1939), 311–312; BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyve...*”, 48.

66 BÜKY, „Milyen magyar bibliát...?”, 84; BENCZE Lóránt, „A »hív magyarázat« eredete: Pázmány bibliai idézeteinek fordításáról, forrásáról”, *Magyar Nyelvőr* 110, 2. sz. (1986): 170–174, 173; BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyvének* forrásai...”, 62. HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, 226.

67 LUKÁCSI, „Pázmány fordítói elvei...”, 3.

68 HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, 12.

69 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 386.

70 PÁZMÁNY, *A romai anyaszentegyház szokasából [...] predikacziok...*, 48.

71 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 914.

72 PÁZMÁNY, *A romai anyaszentegyház szokasából [...] predikacziok...*, 161.

73 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 308.

74 Uo., 914.

sonlításakor. A korábban megfogalmazott állítást, miszerint „ugyanazt a zsoltáridézete Pázmány egy másik helyen másképpen fordítja”,⁷⁵ kiterjeszthetjük munkásságának szinte egészére. (A *Kalauzban* mindössze 5 olyan bibliai citátum van, amelyet többször fordít Pázmány.)⁷⁶ Pázmány az ószövetségi *Rút könyve* kivételével minden szentírási könyvre legalább egyszer hivatkozik a *Kalauzban*.

4. Milyen bibliát, melyik bibliakiadást használhatta Pázmány?

Bogár Judit az *Imádságos könyv* jegyzetelése során Pázmány bibliai hivatkozásait három forrásból ellenőrizte.⁷⁷ A *Vulgáta* alapú 1626-os Káldi-fordítás és a Szent István Társulat akkoriban legújabb, 2005-ös magyar nyelvű *Szentírás*-kiadása⁷⁸ mellett egy másik, korabeli latin nyelvű *Vulgátában* is visszakereste Pázmány hivatkozásait. A Káldi-biblia már tekintettel van a trentói rendelkezésekre, és az ott apokrifként meghatározott iratokat fordítása végére, appendixbe illesztette.⁷⁹ A Szent István Társulat kiadása az 1979-ben II. János Pál pápa által szabályozott, majd 1986-ban revízió alá vetett *Nova Vulgata* szövegét tartalmazza,⁸⁰ ez elsősorban beosztásában több helyütt eltér a kora újkori kiadásokétól.

Az 1583-as, Nocolai Bevilacqua és társai szerkesztette velencei *Vulgáta*-kiadás a flamand dominikánus Ioannes Hentenius 1547-es leuveni edíciójának (a historiográfiában *Leuveni Vulgátának* nevezett kiadásnak)⁸¹ újraközlése,⁸² tehát a Trentói Zsinat hivatalos bibliája előtti kiadásról beszélünk, ugyanis az a döntést követően csak negyvenkét évvel jelent meg. (A Trentói Zsinat a negyedik ülésén, 1546. április 8-án hozott döntést a *Szentírás* könyveiről, annak kiadásáról és magyarázatának módjáról.)⁸³ Azzal indokolhatjuk ennek sajtó alá rendezését, hogy a Trentóban apokrifnak nyilvánított *Ezdrás harmadik és negyedik könyvét*, valamint a *Krónikák második könyvének* függelékeként

75 BÁN, „Pázmány bűnbánati zsoltárai...”, 33.

76 2Tessz 2,10: PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 275, 374; Fil 4,13: Uo., 308, 914; Róm 15,4: Uo., 590, 615; Tit 1,13: Uo., 406, 1054; Tit 3,11: Uo., 512, 565.

77 PÁZMÁNY, *Imádságos könyv* [...]: *Jegyzetek...*, 263.

78 RÓZSA Huba, kiad., *Ószövetségi és újszövetségi Szentírás* (Budapest: Szent István Társulat, 2005).

79 „A' Manasses Imádsága, és a' két Könyv, mellyek Esdras Harmadik és Negyedik könyvei neve-alatt forognak kézben, e' helyen, tudni illik a' Tridentomi Szent Gyülekezettől bé-vött igaz Szent Könyveknek rendi-kívül helyhezettek, hogy tellyességgel el ne vesznének, mivelhogy azokkal némelly szent Atyák néha éltek, és némelly írott és nyomtatott Deák Bibliákban-is fel-találatnak.” KÁLDI, *Szent Biblia...*, 1143.

80 PAULUS, VI. et JOHANNES PAULUS, II., ed., *Nova Vulgata librorum sanctorum editio* (Status Civitatis Vaticanae: 1986).

81 Johannes HENTENIUS, ed., *Biblia: Ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata* (Leuven: Gravius, 1547).

82 Nicolai BEVILAGUE et socii, ed., *Biblia: Ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata* (Venezia: 1583).

83 Heinrich DENZINGER és Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, összeáll. ROMHÁNYI Beatrix és SARBÁK Gábor, ford. FILA Béla és JUG László, Szent István kézikönyvek 9 (Bátonyterenye–Budapest: Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, 2004), 372–374.

szerelő *Manasse imáját* még mindig sokan ismerték, és a liturgikus, valamint lelkiségi használatuk még a dekanonizációs aktus ellenére sem kopott ki a gyakorlatból.⁸⁴ (Az 1590-es év mind a magyar reformáció, mind az egyetemes katolicizmus számára mérőföldkő: megjelenik a Károlyi-féle vizsolyi biblia⁸⁵ és a *Vulgata Sixtina*,⁸⁶ a Trentói Zsinat hivatalos szentíráskiadása.)⁸⁷

Munkám során végig következetesen az 1592-es *Vulgata Sixto–Clementina* kiadása alapján kerestem vissza Pázmány hivatkozásait, és minden esetben egyezést észleltem a bibliai idézet és a *Vulgata* között. Munkámat nagyban segítette ennek online szövegkiadása,⁸⁸ ilyen nagy vizsgálatba vonandó szövegtörzset esetében egy online adatbázisban könnyebb dolgozni, mint egy analóg vagy nehezen kereshető képfájlból. Mivel mind a Bogár Judit által vizsgált 1583-as velencei kiadás, mind az 1592-es *Sixto–Clementina Vulgata*-kiadás, nehezen lehetett volna elképzelhető szövegbeli eltérés, csupán a szövegbeosztásban akadtak bennem kételyek. Éppen ezért összehasonlítottam a két *Szentírás*-kiadást (az 1583-asból a Bogár Judit által is használt OSZK-példányt),⁸⁹ és szűrőpróbaszerűen 79 citátum-tételt összevettem a két edícióban. Azt tapasztaltam, hogy mindkét kiadás egyezik szövegében és beosztásában is. Az 1583-as velencei biblíában még eredeti helyén szerepel a *Manasse imája és Ezdrás harmadik és negyedik könyve*, előbbi Pázmány az *Imádságos könyvben* szó szerinti fordításban egészében hozza,⁹⁰ *Ezdrás harmadik könyvére* pedig két citátum nélküli hivatkozást illeszt a *Kalauzba*.⁹¹ Így az, hogy Pázmány melyik bibliakiadást használhatta a *Kalauz* írása során, textológiai eszközökkel nem határozható meg bizonyosan, ugyanis Pázmány az ezdrási hivatkozásokat akár Trentó előtti konkordanciából is vehette, valamint a *Manasse imája* is előfordulhatott más, Trentó előtti bibliakiadásokban, imádságos könyvekben. A francia Henri Quentin bencés szerzetes és bibliafilológus kimutatta, hogy a *Vulgata Sixtina* és a *Sixto–Clementina* alapja Hentenius leuveni kiadása is lehetett.⁹² A két edíció hasonlósága bizonyítja, hogy a Trentói Zsinat kodifikációs aktusa már csak formális kihirdetése volt a *Szentírás* könyveinek és szövegének, azok már a jeromoszi hagyományon keresztül az Egyház többszáz éves tradíciójában gyökereztek.

A kritikai kiadás számára talán a legfontosabb elvégzett feladatnak a pázmányi bibliai citátumok Káldi-féle fordításának betűhű átíratának elkészítését tekinthetjük; ezek a szövegrészek a tárgyi jegyzetek részét fogják képezni a jegyzetkötetben. Az 1626-os kiadás szövegének a kritikai jegyzetanyagba emelése mellett több érv is szól. Egyrészt

84 A *Manasse imájának* recepció- és kiadástörténetéről legújabban lásd: ZSENGELLÉR József, *Manasse imája: Egy bibliai apokrif története*, Lectio divina 25 (Bakonybél-Budapest: Szent Maurícius Monostor–L'Harmattan, 2021).

85 RMNy 652.

86 SIXTUS, V., rec. et approb., *Biblia sacra Vulgatae editionis* (Roma: 1590).

87 P. VÁSÁRHELYI, „A vizsolyi biblia előjáróbeszéde...”, 33.

88 TWEEDALE, *Biblia...*, hozzáférés: 2022.06.27, <https://www.wilbourhall.org/pdfs/vulgate.pdf>.

89 Jelzete: Ant. 2913.

90 PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 215–216; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...: Jegyzetek...*, 348.

91 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 658, 666.

92 Henri QUENTIN, *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Collectanea biblica latina 6 (Paris: Gebalda, 1922), 128–208.

kizárhatjuk ezzel annak a vélekedésnek lehetőségét, hogy Pázmány a Káldi-féle fordítás szövegét felhasználta munkája során, másrészt a nyelvileg-stilisztikailag, vallásilag és emberileg a *Kalauz* szövegéhez legközelebb álló *Vulgáta* alapú magyar nyelvű fordítás Káldié.

5. A Biblia szövege mint memoriter?

A katekizmusról mint az egyházi használati irodalom műfajáról tudjuk, hogy iskolai használatra szánták, olvasókönyvként és memoriteranyagként funkcionált. Igaz volt ez mind Luther *Kis katekizmus*ának számtalan kiadására, mind az első generációs jezsuita, Petrus Canisius gyermekeknek szánt katekizmusára is.⁹³ Kérdés, hogy a *Biblia* szövege akár az oktatásban, akár az általános, alapvetően szövegközpontú kultúrában miképp működhetett mint memoriter. A premodern ember számára – már ha az olvasás képességének birtokában volt – meglehetősen kevés műfaj vagy olvasmány volt elérhető: a nyomtatott könyvnek e korban, különösen a Kárpát-medencében, mindig valami kifejezetten használati célja volt: a vallási kiadványok, kalendáriumok, törvénykönyvek stb. műfaji és használati historiográfiája közismert.⁹⁴ Tehát legkevésbé a szórakoztatás vagy a történetmondás; a regény és a mai értelemben vett szépirodalom még nem indult hódító útjára. Szinte minden történet alapja és típusa a keresztény kultúrában a *Szentírás*, a bibliai történetek voltak. Természetesen a magas műveltségű humanista tudósok és főpapok, külföldi egyetemet végzett protestáns prédikátorok ismerték a pogány bölcsek és történetírók munkáit, humanista és késő humanista⁹⁵ értelmiségünk műveltségét már számtalan tanulmány tárgyalta.⁹⁶ Ezek a szövegek azonban nem voltak a mai értelemben vett kulturális közkeincsek, a népi regiszterbe ezek a szószékről vagy a ponyvairodalmon,⁹⁷ verses epikán keresztül szivárogtak le; ugyanakkor a különféle bibliai történetek, bölcs mondások vagy a nemzeti emlékezet meghatározó mitikus elemei szempontjából a szóbeli hagyományozódás szerepe megkerülhetetlen maradt.⁹⁸ Nem véletlen az sem, hogy Rotterdami Erasmus felhívása nyomán és *Adagiorum chiliadese* mintájára sorra jelentek meg a különféle frazeológiai munkák, a rég

93 HORVÁTH Csaba Péter, „Jegyzet Telegdi Miklós katekizmusáról”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al., Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 199–202 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 199–200.

94 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Res libraria 2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008), 20–34.

95 SZABÓ András, „Késő humanizmus: Egy irodalmi korszakmegjelölés hátteréről”, in *Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvenéves Kulin Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes et al., 235–247 (Budapest: Ráció Kiadó, 2003).

96 BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe: Bornemisza-tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960); BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok* (Székesfehérvár: 1910).

97 MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből* (Budapest: reciti, 2018), 135–163.

98 TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik...”, 244.

múlt idők bölcsességeit tartalmazó szólás- és közmondástárak, például Baranyai Decsi János *Adagioruma*⁹⁹ is ebbe a halmazba tartozik.

Adódik tehát a kérdés: tudta-e a teljes *Bibliát* fejből Pázmány? Ha nem, akkor mennyit ismerhetett belőle? Ha fejből, szó szerint idézte a *Szentírást*, akkor vajon a texthoz kapcsolódó locusmegjelölést is pontosan tudta? Textológiai módszerekkel – különösen a *Kalauz* példáján – ez nem kimutatható. Kis korából vélhetően ismerte a zsoltárokat a közös istentiszteletek nyomán, valamint a napi breviárium és a 3. próbáció révén jezsuita növendék korából;¹⁰⁰ vélhetően teológiai tanulmányaiból számtalan részletet ismerhetett akár pontos locusmegjelöléssel az újszövetségi szövegekből, evangéliumokból; feltételezhetően számos mondást ismerhetett az ószövetségi bölcsességi irodalomból, a *Bölcsesség*, a *Példabeszédek*, a *Prédikátor könyvéből*, az *Énekek énekéből*, *Jób könyvéből*, *Sirák fia könyvéből*. Ugyanígy a mindennapok liturgikus úzusának szövegei is mélyen emlékezetébe vésődhettek. Abban azonban nem lehetünk feltétlenül bizonyosak, hogy a *Bibliában* szereplő történeti vagy jogi irodalom minden versét vagy a próféták jövendöléseinek mindegyikét fejezetszámokkal együtt fejből tudta. Persze megeshet; a korszak számos szereplője megjegyezte, hogy több alkalommal, akár hússzor is elolvasta – jobb híján – a teljes *Bibliát*.¹⁰¹

Az elkövetkezendő kutatások feladata a korszak mnemotechnikai eljárásainak, a memória hasznosításának feltérképezése, különös tekintettel az oktatástörténeti aspektusok figyelembevételére.

99 RMNy 815.

100 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 59.

101 KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 204–205.